

ایران در گرداب یک فتنه عالم سوز

یکصد سال از آغاز جنگ جهانی اول می‌گذرد. نبردی خانمانسوز که نقشه و طراحی آن در اروپا صورت گرفت و آتش آن علاوه بر اروپا، خاورمیانه را نیز دربرگرفت.

یکصد سال از آغاز جنگ جهانی اول می‌گذرد. نبردی خانمانسوز که نقشه و طراحی آن در اروپا صورت گرفت و آتش آن علاوه بر اروپا، خاورمیانه را نیز دربرگرفت.

در نیمه دوم قرن نوزدهم، جهان در التهاب به سر می‌برد. اختلافات بین کشورهای اروپایی برای در اختیار داشتن هر چه بیشتر امکانات اقتصادی و تصرف برخی از مناطق، اروپا را در آستانه جنگی سهمگین قرار داد. تا آن موقع، جنگ‌های پراکنده‌ای در سطح جهان میان کشورهای مختلف وجود داشت، اما تولید و انباشت سلاح، سازماندهی ارتش‌ها، شکل‌گیری قدرت‌های افزون‌خواه و عقاید و افکار توسعه‌طلبانه نشان می‌داد که در دوره صلح، جهان در انتظار فاجعه‌ای جهانی قرار دارد. همه منتظر بهانه‌ای بودند. تلاش‌ها برای برقراری صلح میان کشورها و کنار گذاشتن اختلافات البته به شکل ظاهری ادامه داشت، اما عزمی برای رفع کدورت‌ها وجود نداشت. این فاجعه با شلیک یک تیر آغاز شد. در بیست و هشتم ژوئن 1914 فرانتس فردیناند، ولیعهد اتریش و همسرش از سوی یک دانشجوی صرب در جریان سفر این دو به شهر سارایوو ترور شدند و به قتل رسیدند. به دنبال این حادثه، دولت اتریش خواستار دخالت مستقیم در بازجویی و سایر مراحل پرونده این قتل شد. دولت صربستان از توطئه قتل ولیعهد اتریش اطلاع نداشت، ولی متهم به شرکت در این توطئه شد و دولت اتریش ضمن آمادگی برای یک تهاجم نظامی به صربستان، روز بیست و سوم ژوئیه 1914 میلادی اولتیماتوم شدیدالحنی به دولت صربستان فرستاد. صربستان برای جلوگیری از وقوع جنگ، قسمت اعظم شرایطی را که اتریش در اولتیماتوم خود عنوان کرده بود پذیرفت. هدف اتریش تصرف صربستان بود و این کشور از مدت‌ها قبل، دغدغه‌هایی در مورد تحرکات اسلاوهای جنوبی داشت و منتظر فرصتی بود تا بتواند این نگرانی را رفع کند. از این رو اعلام کرد که پاسخ صربستان قانع‌کننده نیست. به همین بهانه، اتریش یک ماه بعد از ترور ولیعهد و پنج روز پس از اولتیماتوم، در بیست و هشتم جولای 1914 به صربستان حمله کرد و از ماه آگوست همان سال، با حمایت آلمان از اتریش و حمله ارتش آلمان به بلژیک، جنگ جهانی اول، رسماً آغاز شد. جنگ که شروع شد همه کشورها درگیر شدند. بسیاری از قدرت‌های بزرگ علاوه بر اروپا، در مناطق دیگر دنیا از جمله خاورمیانه منافع داشتند و امکاناتی را فراهم کرده بودند. ایران از مدت‌ها قبل صحنه رقابت انگلیس و روس بود. حضور این کشورها در جنگ و موقعیت سوق‌الجیشی ایران، باعث شد که به‌رغم اعلام بی‌طرفی کشورمان از سوی احمدشاه، موضع رسمی از سوی قدرت‌های بزرگ نادیده گرفته شود. در شمال و غرب کشور روس‌ها فعال بودند و از دیگر سو عثمانی‌ها هم که از آلمان حمایت می‌کردند، نیروهای خود را وارد کرمانشاه و تبریز کردند. آلمانی‌ها هم که از قبل جاسوسانی را در ایران داشتند توانستند در برخی از شهرهای جنوبی و مرکزی ایران، هوادارانی برای خود بیابند. نیروهای انگلیسی هم در جنوب کشور جولان می‌دادند. ایران جزو طرف‌های درگیر در جنگ نبود، اما در جریان جنگ جهانی اول، صحنه‌هایی از هم‌اوردی‌ها و رقابت میان دولت‌ها را به خود دید که مصائب و سختی‌های آن شامل قتل، غارت، قحطی و خرابی تا مدت‌ها در مناطق مختلف جغرافیایی آن بر جا بود.

حفظ بی‌طرفی ایران و نقش نخبگان

سوم آگوست 1914 میلادی جنگ بزرگی که از سال‌ها قبل مقدمات آن فراهم شده بود، میان دول اتفاق مثلث (فرانسه، انگلستان و روسیه) با دول اروپای مرکزی (آلمان و اتریش) آغاز شد. به تدریج دولت‌های صربستان، بلژیک، ژاپن، ایالات متحده آمریکا، یونان، ایتالیا، پرتغال و چند کشور دیگر به دول اتفاق مثلث پیوستند و دولت‌های عثمانی و بلغارستان نیز به صف دول مرکزی ملحق شدند و جنگ کاملاً جنبه جهانی پیدا کرد. 1. همزمان با این اتفاقات احمدشاه هم در ایران تاجگذاری کرد. مستوفی‌الممالک در آن دوران دولت را از علاءالسلطنه تحویل گرفته بود با مشورت مشیرالدوله و برادرش موتمن‌الملک متنی را تنظیم کردند تا شاه با قرائت آن اعلام بی‌طرفی به تمام دول اعلام کند. متن نوشته شده به این شرح بود: «نظر به این‌که در این اوقات متأسفانه بین دول اروپا نایره جنگ مشتعل است و ممکن است این محاربه به حدود ممالک ما نزدیک شود..... دولت ما در این موقع مسلک بی‌طرفی را اتخاذ و روابط دوستانه خود را با دول متخاصمه کماکان حفظ و صیانت می‌نماید و بدین لحاظ مامورین دولت را باید متوجه نمایند..... و باید از طرفداری با هرکدام از دول متحاربه پرهیز و احتراز نموده مسلک بی‌طرفی دولت متبوعه خود را کاملاً رعایت نمایند...» دوازدهم ذیحجه 1332 - اول نوامبر 1914 2 به هر حال کابینه مستوفی‌الممالک به علت بحث‌های طولانی پیرامون برنامه دولت و دودلی نمایندگان سرانجام مجبور به کناره‌گیری شد. بنا به دستور شاه موتمن‌الملک از فراکسیون‌ها تمایلشان را پرسید، عموماً رای به مشیرالدوله دادند و شاه مشیرالدوله را خواست و او

را مسئول تشکیل کابینه کرد. میرزاحسن هم در یکشنبه بیست و هفتم ربیع‌الثانی ساعت 4 بعدازظهر کابینه خود را معرفی کرد3 این اولین کابینه‌ای بود که از طرف مشیرالدوله تشکیل می‌شد. احمدشاه امیدوار بود مشیرالدوله بتواند از کشیده شدن ایران به طرف جنگ جلوگیری کند و همچنین به خاطر سوابق درخشانی که مشیرالدوله داشت، بتواند تعامل خوبی را با سفارتخانه این دول برقرار کند. از نظر وزیر خارجه انگلیس این کابینه طرفدار آلمان قلمداد می‌شد4 در ضمن روس‌ها هم معتقد بودند هیچ‌گاه نباید با هیچ‌یک از کابینه‌های تشکیل شده در ایران روشی ملایم را در پیش بگیرند. کراستوتز، سفیر روسیه هم مشیرالدوله را مردی موقر می‌دانست که بیش از حد شوق حرف‌های خیالبافانه درباره بی‌طرفی ایران، ارتش ملی و اصلاحات قانونی دارد. زمان زیادی لازم نبود انگلیسی‌ها و روس‌ها بفهمند دولت مشیرالدوله هم فرق چندانی با کابینه مستوفی‌الممالک ندارد5 در آن دوران مردم تا حدودی طرفدار آلمان بودند. مشیرالدوله می‌خواست از این احساسات استفاده کرده، وسیله‌ای فراهم آورد اقساط قروض دولت را به دو همسایه شمالی و جنوبی در مدت جنگ نپردازد و از این راه تدارک قشونی را برای ایران ببیند. مشیرالدوله در دیدارهایی که با نمایندگان عثمانی و اتریش... انجام می‌دهد و در مقابل ترغیب آنها برای رویارویی با متفقین می‌گوید «کابینه من صلاح ایران را در بی‌طرفی تشخیص داده و من جز مراعات بی‌طرفی کامل وعده دیگری به شما نمی‌دهم...»6 با تمام این احوال مشیرالدوله سفرای روس و انگلیس را در مقابل خود می‌دید؛ البته در این میان فرستادن نشان شیر و خورشید با حمایل قرمز برای نماینده دولت آلمان مشیرالدوله را بیشتر در مقابل متفقین قرار داد. نمایندگان روس و انگلیس به دیدار شاه رفتند و چند تقاضا را مطرح کردند؛ اول: مشیرالدوله استعفا بدهد، دوم: مجلس منحل بشود، سوم: بستن جراید...7 مشیرالدوله وقتی شرایط را این‌گونه دید از مقام خود استعفا داد و به جای او عین‌الدوله به نخست‌وزیری رسید. می‌توان گفت مشیرالدوله در این برهه حساس زمانی با سیاستی که آموخته بود و تجربه سال‌ها سفارت توانست بی‌طرفی ایران را حفظ کند. در مجموع با وجود بی‌طرفی ایران، جنگ جهانی اول تاثیر مستقیم و مخربی بر اقتصاد ایران داشت. ارتش‌های متخاصم، محصولات کشاورزی، شبکه‌های آبیاری، روستاها، شهرها و... را به نابودی کشاندند و تمام این سرزمین را با قحطی روبه‌رو ساختند. به عبارتی، می‌توان گفت مردم ایران برای جنگی که خود نقشی در به راه افتادنش نداشتند بهای سنگینی پرداخت کردند. پژوهش در مورد نقش هریک از رجال در آن دوران زوایای جدیدی را روبه‌روی مخاطبان و علاقه‌مندان به تاریخ این سرزمین می‌گشاید و در این میان به عقیده نگارنده، میرزاحسن‌خان مشیرالدوله توانسته نامی نیک از خود به یادگار بگذارد.

پانوشته‌ها:

1 - مهدوی، عبدالرضا، تاریخ روابط خارجی ایران، انتشارات امیرکبیر، ص 342 . 2 - مورخ‌الدوله ، ایران در جنگ بزرگ، انتشارات ادیب، ص 46 . 3 - باستانی پاریزی، تلاش آزادی ، نشر خرم، ص 234 . 4 - اولسون، ویلیام، روابط ایران انگلیس در جنگ جهانی اول، ترجمه حسن زنگنه، انتشارات تیراژه، ص 126 . 5 - مجد، قلی، انگلیس و اشغال ایران در جنگ جهانی اول، ترجمه مصطفی امیری، موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ص 126 . 6 - اخوی، امید، سیاستمدار مورخ، انتشارات ابریشمی، ص 57 . 7 - مجد، قلی، ص 127 .

امید اخوی / دانشجوی دکتری تاریخ